

SICILIAANSE REISHERINNERINGEN

(vervolg van C.B. 70, blz. 683)

door J.G.J. KUIPER

"Dit eiland is wel het interessantste deel van het Middellandse Zeegebied en een diepgaande beschouwing waard. Reeds door zijn ligging tussen de Tyrreense en de Jonische Zee, tussen het Zuidelijke punt van Calabrië en de Noordoosthoek van Noord-Afrika, als het middelpunt van het mediterrane gebied, heeft het een zoögeografische betekenis van de eerste rang; de grens tussen Noord en Zuid, en tussen Oost en West, wordt bepaald door de ligging van dit eiland". Zo oordeelde KOBELT in zijn bekende "Studien zur Zoogeographie" (1897) over Sicilië. En met enkele voorbeelden schetste hij onder andere het malacologische belang. Hij berekende, dat

55% van de Siciliaanse Helices endemisch zijn, terwijl hij bijvoorbeeld wat Corsica betreft op slechts 6% kwam. Dit hoge percentage van Sicilië komt voor een belangrijk deel voor rekening van het genus Murella. En hoewel men vroeger andere opvattingen had over de soortelijke indeling van dit genus dan nu, en het percentage volgens de moderne zienswijze aanmerkelijk lager ligt, de rijkdom aan vormen van de Murella's is er niet minder boeiend om.

De Murella's waren ook voor mij de aanleiding van mijn reis naar Sicilië, vooral nadat ik de, in het Archiv für Molluskenkunde (1931) verschenen verhandeling van de Duitse malacoloog PFEIFFER hierover gelezen had die, geboeid door de verrassende veelheid van vormen, in de herfst van zijn leven nogmaals de lange tocht ondernam. In zijn voetsporen heb ik over het eiland gezworven, zo veel mogelijk de vindplaatsen bezoekend, die door PFEIFFER onderzocht waren. Dit spoorzoeken heeft, als men thuis aan de bewerking van het materiaal toe is, het praktische voordeel, dat men gemakkelijker determineert, ook zonder vergelijksmateriaal. Maar toch - en dit moet mij terloops van het hart - zo glashelder als de zaak lijkt, wanneer men een verhandeling leest, waarin de auteur tracht het probleem logisch uit de doeken te doen, en zijn uitverkoren exemplaren laat poseren voor de fotograaf, zo ingewikkeld blijft het vaak in werkelijkheid, vooral wanneer men grote populaties voor zich heeft en materiaal van localiteiten, die niet in de publicatie genoemd worden. Soms zelfs lokt de neiging om zijn voorganger, die de tientallen in de literatuur beschreven soorten stoutmoedig gereduceerd heeft tot vier of vijf, nog te overtroeven door alles als één soort met een grote variabiliteit te beschouwen.

Ik zal de lezer niet hinderen met een nauwgezette opsomming van mijn Murella-vondsten. Wie niet enigszins thuis is in dit geslacht, zegt dit toch niets. Slechts wil ik even schetsmatig de grenzen van de variabiliteit aangeven.

De afmetingen van Murella's variëren van die van een Monacha incarnata tot die van een grote Cepaea nemoralis. De winding kan zo hoog zijn, dat het schelpje kogelvormig is. Dit is het geval met de reeds eerder genoemde, in holten van kalkrots levende Murella platychela sicana Fer. Maar de winding kan ook zo laag zijn, dat de schelp de vorm van Helicigona lapicida benadert, of zelfs volkomen plat is of iets concaaf, zoals de in het uiterste Westen van Sicilië, op de top van de Monte San Giuliano levende Murella scabriuscula demissa Benoit. De meeste variëteiten van Murella platychela Menke, M. globularis Zgl. en M. muralis (Müll.) hebben bolronde omgangen. Gekield is echter de bij Trapani, wederom in het uiterste Westen van het eiland levende vorm drepanensis Huet van de ook buiten Sicilië verspreide Murella muralis. Van M. scabriuscula zijn, voor zover mij bekend, alle variëteiten gekield. De schelp kan volkomen glad tot sterk geribbeld zijn, genaveld of ongenaveld, porceleinig wit tot levendig gevlekt of gebandeerd, of zelfs bijna geheel zwartbruin.

Zoals te verwachten, vindt men deze vormen niet alle op één vindplaats. Weliswaar toont ook elke populatie een zekere variabiliteit, maar de extreme vormen hebben toch hun eigen areaal. De ene soort of variëteit moet men van deze, de andere van die rots plukken, hetgeen in de praktijk meestal betekent: even zoveel dagreizen. Slechts is het verspreidingsgebied in zoverre beperkt, dat de endemische soorten en variëteiten merkwaaardigerwijs hoofdzakelijk in het Westelijk deel van Sicilië voorkomen, en wel in het uit mesozoische kalksteen bestaande gebergte langs de Noordkust. Het lagere en minder geaccidenteerde Zuidelijke deel van het eiland heeft geen ^{oligoc.} molluskenfauna ontwikkeld. Hier treft men voornamelijk soorten die ook buiten Sicilië leven.

Het Oostelijk deel van Sicilië, dat voornamelijk uit gneis en kristallijne leisteen bestaat, is malacologisch veel minder interessant. Wel komen ook in dit gebied, en zelfs op de Etna, enkele endemische soorten voor, doch in hoofdtrekken verschilt de molluskenfauna er weinig van die van het Italiaanse schiereiland, dat, in verhouding tot het geologisch veel oudere Iberische en het Balkanschiereiland, wat mollusken betreft, niet veel endemismen bezit. Het Oostelijke, kristallijne gebergte van Sicilië wordt als een uitloper van de Apenijnen beschouwd. Het Noordwestelijke kalkgebergte staat in verdenking verbonden te zijn geweest met

Noord-Afrika, van welk continent het door een betrekkelijk ondiepe zee-Engte gescheiden is. Aan deze zienswijze levert echter de studie van de land-molluskenfauna geen krachtige argumenten. Waaromtrent wél zekerheid bestaat, is, dat het westelijke deel van Sicilië nog in het laat-tertiair een archipel geweest moet zijn. Bij de daling van de zeespiegel in de IJstijd werd het isolement van al die eilandjes, die thans als steile, naakte rotsen de vruchtbare valleien begrenzen, opgeheven. Deze vroegere rotseilanden nu zijn de vindplaatsen van de endemismen en van de extreme Murella-vormen. De Murella's leven daar op de naakte rots, boven de puinhelling, vaak in de felle zon, vastgekleefd op het substraat. Het ligt voor de hand een samenhang te zoeken tussen het archipelkarakter van Sicilië en de differentiatie van het geslacht Murella aldaar. Isolement wordt als een gunstige factor beschouwd bij de vorming van nieuwe soorten. De vraag, die ik mij steeds weer stelde, toen ik op Sicilië rondtrok, was: is voor de landmollusken dit isolement na de daling van de zeespiegel werkelijk opgeheven? En zo ja, wat voor invloed kan dit hebben op de vorming van nieuwe soorten in het genus Murella?

Wanneer ik verzamelend door de dalen zwierf, was ik geneigd de eerste vraag bevestigend te beantwoorden. Vrijwel overal namelijk, waar muren zijn en een beetje groen, vindt men ook Murella's. Zelfs tot in het hart van de een half miljoen inwoners tellende stad Palermo. Zij hebben zich van hun "eilanden" uit in de er tussen liggende laagten verspreid. Er heeft dus zeer zeker een uitzaaiing en vermenging van vormen, misschien ook van populaties, plaats gevonden, een proces dat stellig steeds verder schrijdt. En de tweede vraag, de mogelijke invloed hiervan op het ontstaan van nieuwe soorten? Wel, ik moet bekennen mij aanvankelijk niet aan de revolutionaire gedachte te hebben kunnen onttrekken, dat de Murella's van Sicilië, die al zo aardig op weg waren zich tot echte soorten te emanciperen, door een iets te vroegtijdige opheffing van het isolement der tertiaire rotseilanden, nog net de boot gemist hebben; dat bovendien de intensieve menselijke invloed van de laatste tweeduizend jaar bezig is het proces der specialisatie een halt toe te roepen; sterker nog, dat wij thans zelfs getuigen zijn van een omkering van het proces als gevolg van een nivellerende werking van de vermenging der populaties. Van uit dit oogpunt bezien zou de systematicus die geneigd is alles tot één of slechts tot enkele soorten te rekenen, gelijk kunnen hebben.

Maar zoals ik al schreef, dit waren "dalgedachten". Als men echter in de dalen wandelt, onderschat men licht de grootte en de importantie als verspreidingsgebied van de bergen.

Zodra ik hoog op een eenzame berg over het landschap uitkeek, en de menselijke cultuur in de valleien in andere proporties zag, kon ik mij voorstellen, dat de Murella-fauna van de moeilijk genaakbare, uitgestrekte rotsmassieven, in genetisch opzicht onberoerd blijft voor voortplantingsbiologische avonturen en oecologische experimenten van de aan lager wal geraakte genusgenoten in de dalen, die vlijtig alle soorten muren bewonen en door hun gemakkelijke levensopvatting, het zoögeografische patroon van dit genus in West-Sicilië volkomen onleesbaar dreigen te maken. Tot nu toe is er nog geen malacoloog in geslaagd, uit het tijdbeeld van nu, de wording dezer Murella-fauna te verklaren en een enigszins aanvaardbare schets te geven van de phylogenetische verwantschap der onderscheidene vormen. Misschien ligt het aan de methode der onderzoekers. KOBELT bijvoorbeeld, in zijn Fauna der Meridionalen Subregion, 1898, schrijft: "Ik heb er reeds in 1878 de aandacht op gevestigd, dat er van de lensvormig, platte, scherpgekielde Helix scabriuscula DESH. van Eryx bij Trapani tot de kegelvormige Helix globularis ZGL. van de bergen van Partinico en Palermo, en hiervan weer tot de hooggewonden, bijna bulimusachtige Helix sicana van de Pellegrino bij Palermo, niet alleen alle overgangen gevonden kunnen worden en geen anatomisch verschil is aan te tonen, maar dat de overgangen zich ook geografisch volkomen regelmatig groeperen, zodat ik tijdens een vluchtige doorreis alle tussenvormen tussen de vorm van Trapani en die van Monreale volledig en zonder hiaat kon verzamelen". Ik had niet dezelfde ervaring als KOBELT, doch daar wil ik nu niet bij stil staan. Ik wil er slechts op wijzen, dat KOBELT zijn in het citaat bedoelde series langs de grote verkeerswegen, in de dalen

dus, verzamelde, waar de invloed van menselijke inmenging in de verspreiding wel het grootst is.

Ik vraag mij af, of men eigenlijk niet als uitgangspunt van de studie der Siciliaanse Murella's, die vrijwel buiten het bereik der cultuur liggende rotsen moet nemen, die ten opzichte van de valleien als natuurlijke reservaten aan doen. Het is, naar het mij voorkomt, niet de Murella-bevolking van de laagten die over het lot van de ontwikkeling der soorten beslist, maar veeleer die van de hoge, ongenaakbare rotsen, waar een specialisatie ongestoord haar gang kan gaan. Een grondig onderzoek van deze rotsen is een tijdrovend werk, waartoe de toerist-verzamelaar geen gelegenheid heeft. Een dergelijk werk zouden plaatselijke malacologen moeten ondernemen, maar jammer genoeg zijn die zeer zeldzaam. In Catania, op Oost-Sicilië, woont er weliswaar een, doch zijn actieradius reikt, te oordelen naar zijn faunistische overzichten, niet over de Etna. En in Palermo werkt op het geologisch-mineralogisch instituut een malacoloog die zich evenwel het meest voor fossielen interesseert en aan wie ik dan ook weinig steun had bij mijn naspeuringen.

Welke is overigens de invloed van de mens op de verspreiding van de Murella's en wat is het antwoord daarop van de Murella's ?

Die invloed bestaat mijns inziens voornamelijk hierin, dat de mens met het bouwen van muren om tuinen en landgoederen een kunstmatig milieu schept voor de petrophiele Murella's. En in de tweede plaats zorgt de mens waarschijnlijk ook door het transport van voor wegverharding en bouwbedrijf benodigde natuursteen, voor verplaatsing van deze dieren. De Panormitanen nu, evenals de bewoners van de Conca d'Oro hebben een waar muurcomplex. Om elk bezittinkje wordt een muur opgetrokken, soms drie meter hoog. Kilometers ver zijn de uitvalswegen van Palermo omzoomd door hoge muren, die het sprookje dat het uitzicht van de Monte Pellegrino in de Gouden Schelp bood, aan de blikken van de voorbijgangers onttrekken. De muren lopen vaak door tot aan de voet van de rotsen. De sociale toestanden maakten een dusdanige bescherming van het bezit ook wel wenselijk, want de Conca d'Oro is nog lang niet voor alle burgers een goudmijn. Tenslotte is ook het begrip mafia een Siciliaans endem Toen ik er opereerde, liet ook de bende van de befaamde, kort te voren gevangen bandiet Giuliano nog nu en dan van zich horen.

De eeuwenoude ruïnes van Griekse steden en tempels, zoals de eenzaam in akkerland liggende Cerestempel van Segesta, de ruïnes van stad en tempels van Selinunte, de Junotempel van Agrigento, de muren van het kasteel Erice, zij wemelen allemaal van Murella's, elk heeft zijn eigen vorm waarvan veelal het verspreidingscentrum niet bekend is. Bij Ficuzza, in het binnenland van Sicilië, ten Zuiden van Palermo, vond ik op een stenen brug temidden van akkerland, een Murella-vorm die ik nergens anders aantrof en die ik niet met zekerheid kan identificeren. Dergelijke vindplaatsen, hoe interessant ook wat materiaal betreft, zijn uiteraard niet de aangewezen bronnen van argumenten voor het reconstrueren van de ontwikkeling der Murella-fauna van West-Sicilië.

Hoe overigens de Murella's op het hun door de menselijke cultuur gepresenteerde kunstmatige milieu reageren, is niet te zeggen. In elk geval is wel zeker, dat hun voortplantingsvermogen er niet onder lijdt, want de populaties zijn doorgaans rijk aan individuen; en voorts, dat zwerflust er niet door wordt geprikkeld. Wat dit laatste betreft, had ik een aardige ervaring. Driekwart eeuw geleden namelijk schreef KOBELT, dat elk van de drie voornaamste uitvalswegen van Palermo zijn eigen Murella soort heeft. Uiteraard intrigeerde mij deze opmerking en probeerde ik na te gaan, of deze waarneming nog steeds geldig was. Welke wegen KOBELT precies bedoeld heeft, kon ik niet met zekerheid vaststellen, maar wel observeerde ik, dat op de muren langs de weg naar het Noordwesten, naar Carini, M. platychela de enige soort was, terwijl in de van Palermo naar Monreale lopende weg M. globularis alleenheerseres was. Op muren in de stad vond ik voorts M. muralis. Opmerkelijk is dus, dat de soorten in de driekwart eeuw sinds KOBELT's wandeling, blijkbaar niet buiten hun verspreidingsboekje gegaan zijn.

Het zoeken van de eerste Murella's, daags na mijn ontschepping, was een spannende bezigheid. Als de dieren verstek lieten gaan, had ik de kans

gedurende mijn hele verblijf op Sicilië bot te vangen. Aanvankelijk liet het zich niet gunstig aanzien. Ik was te voet Palermo uitgegaan en sloeg de richting in van Carini. De hoge muren langs de weg zocht ik nauwkeurig af, maar geen enkele Murella vertoonde zich. De zon scheen weliswaar vrij fel, maar die dag was er toch ook regen gevallen. Mijn vruchteloos zoek trok de aandacht van een bende twaalfjarige jongens, die luidruchtig discussiërend om mij heen drongen om beter te kunnen zien. Toen ik onder hun toezicht eindelijk één exemplaar vond, ging hun een licht op en tegelijkertijd explodeerde een ongekende hulpvaardigheid. Via elkaars schouders klauterden zij boven op de muur, waar massa's Murella's bleken te zitten, onzichtbaar van de weg af. Die jongens wisten dat dus. Bij handen vol gooiden zij ze omlaag, rijp en groen. Als teken van mijn dankbaarheid nam ik, voor ik afscheid van mijn helpers nam, een groepsfoto, om hun ijdelheid te strelen en voor mij als herinnering.

Een andere gedifferentieerde groep met betrekkelijk veel endemen zijn de Clausiliidae van Sicilië. Er is echter één soort, die men direct als een oude bekende van het mediterrane vaste land begroet, een vertegenwoordiger van het genus Papillifera, herkenbaar op het eerste gezicht aan de donkere band langs de suture, onderbroken door witte papillen. Zij lijkt sterk op de in het Middellandse Zeegebied algemene P. bidens. Wel valt het op, dat de Siciliaanse vorm duidelijker geribbeld is en grotere afmetingen heeft dan bijvoorbeeld de P. bidens die ik enkele dagen tevoren in Pompei verzameld had. In het geheel vond ik van de Siciliaanse vorm een paar duizend exemplaren van een dertigtal localiteiten. Toen ik dit materiaal thuis nog eens grondig onderzocht, bleek dat mijn Sicilianen van de typische P. bidens onder meer verschillen door de aanwezigheid in alle schelpjes van een lamella spiralis, een element dat, volgens de determineerboeken, niet in de typische P. bidens behoort voor te komen. Sloopt men de laatste omgang van het huisje, dan ziet men bovendien een korte, krachtige lamel, die dwars over de pariëtale wand loopt en een verbinding vormt tussen de lamella columellaris en de lamella spiralis. Deze lamel, die lamella fulcrans heet, is een kenmerk van het geslacht Papillifera. De door mij verzamelde Siciliaanse Papillifera's vallen verder nog door enkele andere bijzonderheden op, als bijv. de verdikking van het verhemelte, en de van buiten af duidelijk zichtbare lamella subcolumellaris. BENOIT heeft deze vorm als een afzonderlijke soort beschreven onder de naam Clausilia affinis. Vele auteurs, o.a. WESTERLUND in zijn Synopsis Molluscorum van 1899 hebben deze zienswijze overgenomen. Er is ook veel voor te zeggen, wanneer men mijn betrekkelijk weinig variabel Siciliaans materiaal bekijkt. Vergelijkt men het evenwel met Papillifera's van oostelijk Sicilië, dan lijkt mij het standpunt van een afzonderlijke soort moeilijk te handhaven. Doch het is even discutabel als bij de Murella's.

Minder "voor de hand liggend" dan de Papillifera's zijn op Sicilië de Siciliaria's. Terwijl de Papillifera's op warme, droge, zonnige rotsen en muren gekleefd zitten, leven de vertegenwoordigers van het geslacht Siciliaria in vochtige, beschaduwde oorden, in rotsspleten en op de grond tussen planten. Misschien is tocht het voorjaar gunstiger voor het vangen van Siciliaria's dan het najaar; misschien kan men ze beter 's nachts verzamelen. Hoe het ook zij, mijn buit heeft niet aan mijn in dit opzicht hoog gespannen verwachtingen voldaan. Wel maakte ik in het geheel enkele honderden exemplaren van een 7-tal localiteiten buit, doch op te veel plaatsen die mij door voorgangers als vindplaatsen aangewezen waren, was het resultaat negatief. Soms lag er wel een enkel leeg huisje, wat er op wees, dat de biotoop goed was. Een eigenaardige bijzonderheid van de Siciliaria's is, dat men zelden een gaaf schelpje vindt. Altijd ontbreken de topomgangen, een verschijnsel dat meer voorkomt bij Clausilia's, en dat ogenschijnlijk niets te maken heeft met kalktekort in de bodem. Ook bij andere mediterrane soorten komt dit voor, zoals bij Rumina decollata, waarvan de jonge dieren door hun tonvormig uiterlijk niets lijken op de torenvormige volwassen schelpen. De Siciliaria's hebben een wijd omgeslagen mondrand, wat in het malacologenjargon wordt aangeduid met: trompetvormig. Een tendenz tot trompetvorming van de mondrand vindt men merkwaardigerwijs ook bij de Papillifera's van Sicilië en bij Murella's, een parallel

die nauwelijks toevallig kan zijn en waarvan men geneigd is de oorzaak in milieuomstandigheden te zoeken.

Tenslotte wil ik nog iets mededelen over de tijdens mijn reis buit gemaakte zoetwater- en mariene mollusken. Van de eerste categorie verzamelde ik in het noordwestelijke deel van het eiland niets. De gelegenheid ertoe is ook zeer beperkt. Hier en daar een riviertje, waar ik maar geen pogingen deed om Pisidijs te verzamelen, daar de bedding uit grint bestond. De enige keer, dat ik een goede kans had, Pisidijs te verzamelen, had ik geen metalen zeef bij mij. Ik had die op die dag thuis gelaten om mijn bagage te beperken. Dat was ten Westen van de ruinstad Selinunte, aan de Zuidkust van Sicilië. Mijn weg kruiste daar in het vlakke land een smal, helder beekje, dat in zee uitmondt. Volgens de kaart: de Fluvio Modione. Zo goed en zo kwaad als het ging, viste ik er mollusken. Op de waterplanten wemelde het van Pseudamnicola vestita (Benoit), die nauwelijks groter dan 3 mm wordt; verder een niet veel grotere Bithynia-soort, die ik nog niet met zekerheid heb kunnen determineren, en enkele exemplaren van een Ancylus spec., Planorbis Physa spec., benevens Pisidium casertanum (Poli).

Tot nu toe weet ik gelukkig nog steeds niet, of ik toen niet een gloeiende kans gemist heb om Pisidium vincentianum (Woodward) te verzamelen, een soort die op Sicilië moet voorkomen. Met de verspreiding van deze zeldzame soort is het eigenaardig gesteld. Zij werd in 1913 door WOODWARD beschreven op grond van fossielen uit België. Later is zij ook in andere pleistocene en vroeg-holocene afzettingen in Midden- en West-Europa aangetroffen, steeds ten Noorden van de Alpen. In Nederland werd zij het eerst in 1942 in de tunnelput bij Velzen gevonden, voorts bij Almelo en in gruis bij Ritthem. Levend is deze soort, zij het in een kleinere vorm, alleen bezuiden de Alpen bekend, en slechts van enkele verspreide vindplaatsen. Nauw verwante soorten komen in Azië in de Himalaja en ten Zuiden daarvan voor. Van Sicilië is in de literatuur geen nadere vindplaatsopgave bekend. Naar mijn mening is de kans groot, dat P. vincentianum in de buurt van Syracuse leeft, waar meer zoetwater-curiosa voorkomen. Hoe het ook zij, vast staat, dat ik bij Selinunte wel een andere kans gemist heb, nl. een gelegenheid om mijn vrienden die mariene mollusken verzamelen, een goede dienst te bewijzen. Van de ruïnes af namelijk zag ik een aantrekkelijk strandje. En stranden zijn er daar niet veel. Maar door tijdnood moest ik het onaangeroerd laten. Toch ben ik niet helemaal zonder mariene schelpen thuis gekomen. De laatste dag op Sicilië heb ik de ochtend voor ik mij weer inschepte, het trammetje naar Romagnola genomen, een dorpje ten Oosten van Palermo. Daar is een vlakke, rotsige oever, die nu en dan overspoeld wordt door een schuchtere branding, als gevolg waarvan zand en schelpjes aanspoelen en in holten van de stenen geconcentreerd worden. Het bevatte enkele tientallen kleine soorten die een gastvrij onderkonen hebben gevonden in de collectie Kaas.

En hiermee beëindig ik mijn relaas. Mochten er leden zijn, die de heimelijke wens koesteren, enig Siciliaans materiaal te bezitten, dan ben ik, zolang mijn voorraad strekt, bereid daarvan af te staan, waarvoor ik in ruil vraag: een excursie te maken naar een van de streken in Nederland (Friesland, Groningen, kóp van Overijssel, Noord- en Midden-Limburg) waarvan de Pisidiumfauna nog onvolledig bekend is, en mij de tijdens die excursie(s) verzamelde Pisidijs ter determinatie toe te zenden.